

ΣΑΡΑΤΤΕΙΟ

Σαραπείο, το ιερό των αιγυπτίων θεών

Ch. Steimle

Το ιερό των αιγυπτίων θεών στη Θεσσαλονίκη έρχεται δεύτερο σε σπουδαιότητα στον ελληνικό χώρο μετά μόνο από τα ιερά της Δήλου. Η σημασία του ιερού προκύπτει κυρίως από τις 70 και πλέον επιγραφές, οι οποίες ανάγουν τη λατρεία των θεών αυτών σε μια από τις καλύτερα τεκμηριωμένες αρχαίες θρησκείες στη Θεσσαλονίκη και επιπλέον αποτελούν σημαντικές πηγές για την ιστορία τους στην Ελλάδα. Συγχρόνως παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες όσον αφορά στην ένταξή τους στην κοινωνική ζωή της πόλης.

Κτίσματα του ιερού

Εκ διαμέτρου αντίθετες σε σχέση με τη σημασία του ιερού είναι οι εξαιρετικά ελλειπείς γνώσεις μας για τις εγκαταστάσεις του. Το ιερό που βρίσκονταν στα δυτικά της πόλης, νότια της σημερινής οδού Διοικητηρίου (επισήμως Καραολή και Δημητρίου) ανασκάφηκε τμηματικά κατά τη διάρκεια της νέας χάραξης δρόμων μετά την πυρκαγιά του 1917, ενώ σήμερα βρίσκεται εξ ολοκλήρου κάτω από τα θεμέλια των πολυκατοικιών. Τα αποτελέσματα των ανασκαφών των ετών 1921 και 1925 καθώς κι εκείνων των αρχών του 1939 υπό τη διεύθυνση του Σ. Πελεκίδη έχουν δημοσιευτεί σε ιδιαίτερα πρόχειρες εκθέσεις. Η συνοπτική δημοσίευση της ανασκαφής και των ευρημάτων παραμένει εδώ και δεκαετίες ένα δυνασαναπλήρωτο κενό. Για κανένα σχεδόν από τα γλυπτά και τις επιγραφές που ήρθαν στο φως δεν είναι γνωστός ο τόπος εύρεσής τους. Το ίδιο άγνωστη παραμένει και η έκταση που καταλάμβανε το ιερό.

Από τα κτίσματα του ιερού μόνο ο ανασκαμμένος το 1939 αψιδωτός ναός, του οποίου οι τοίχοι κατά την ανακάλυψη διατηρούνταν σε σημαντικό ύψος, είναι λίγο καλύτερα τεκμηριωμένος, κάτι που οφείλεται σε μια σύντομη περιγραφή και σ' ένα γύψινο πρόπλασμα. Ο ναός αυτός αποτελούνταν από έναν τετράγωνο σηκό, ο οποίος ήταν προσπελάσιμος μέσω ενός προθαλάμου. Ο σηκός είχε στην πίσω πλευρά του ένα κτιστό έδρανο κατά μήκος του τοίχου και μian υπερυψωμένη, ημικυκλική κόγχη (κατά πάσα πιθανότητα για το λατρευτικό άγαλμα). Στο εσωτερικό του ναού, μπροστά από τον δεξιό τοίχο του σηκού, βρέθηκε κατά χώραν ένας κυλινδρικός βωμός (αρ. ευρ. 986), που χρησιμοποιήθηκε σε δεύτερη χρήση σαν βάση του αγάλματος της Ίσιδας Οργίας, που σήμερα έχει χαθεί. Το επώνυμο Οργία τεκμηριώνεται μέχρι σήμερα μόνο στη Θεσσαλονίκη.

Ο αψιδωτός ναός χτίστηκε –ίσως στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ.– επάνω από έναν παλαιότερο υπόγειο χώρο, ο οποίος βρισκόταν κάτω από τον προθάλαμο και ήταν προσβάσιμος από την πίσω πλευρά του ναού μέσω μιας κλίμακας και μιας διόδου που οδηγούσε σ' αυτόν. Και ο υπόγειος χώρος χρησίμευε με βεβαιότητα για λατρευτικούς σκοπούς, αφού σε μια κόγχη του τοίχου βρέθηκε μια μικρή ερμαϊκή στήλη (αρ. ευρ. 1074) στην αρχική της τοποθέτηση. Εδώ πιθανώς να βρισκόταν ο λατρευτικός χώρος ενός συλλόγου, όπως παραδίδεται πολλαπλά η πληροφορία μέσω επιγραφών που βρέθηκαν στο ιερό.

Εκτός του αψιδωτού ναού αναφέρεται στη σύντομη βιβλιογραφία και ένα τμήμα στοάς, όπως επίσης είναι γνωστός και ένας μικρός ναός με παραστάδες. Τα θεμέλια του ναού αυτού αποτελούνταν από λίθινες πλίνθους πελεκημένες με επιμέλεια. Τα θεμέλια του ναού, ακόμα κι αν αυτό δεν έχει επιβεβαιωθεί, ίσως να χρονολογούνται ήδη στην ελληνιστική περίοδο. Παράλληλα τα παλιά σχέδια των ανασκαφών, τα οποία δυστυχώς χωρίς τα απαραίτητα στοιχεία είναι περιορισμένης αξίας, δείχνουν τμήματα το λιγότερο ενός ακόμη αψιδωτού ναού, όπως και άλλων όχι απολύτως ανασκαμμένων κτισμάτων. Το ιερό αποτελούνταν λοιπόν από μια σειρά ναών μικρού μεγέθους και μοιάζει ως προς τη μορφή του με το πληρέστερα ερευνημένο ιερό της Ίσιδας στο Δίον, ωστόσο συγκεκριμένος καταμερισμός των κτισμάτων σε συγκεκριμένες θεότητες στο ιερό της Θεσσαλονίκης είναι αδύνατον να γίνει.

Η λατρεία στο ιερό

Οι λατρευτικές δραστηριότητες του ιερού στη Θεσσαλονίκη, σε αντίθεση με τη σχετικά περιορισμένη δραστηριότητα των δηλιακών ιερών, τεκμηριώνονται σε μια χρονική διάρκεια το λιγότερο πέντε αιώνων. Ίσως, οι λατρείες να εισήχθησαν ήδη λίγο μετά την ίδρυση της Θεσσαλονίκης, αν και άμεσες πληροφορίες ως προς αυτό λείπουν. Όπως στο γενικό φάσμα των επιγραφών της Θεσσαλονίκης, έτσι κι εδώ τα τεκμήρια από την ελληνιστική πρώιμη περίοδο είναι αριθμητικά πολύ περιορισμένα. Οι παλαιότερες επιγραφές (IG X 2.1 αρ. 75. 94) χρονολογούνται στον ύστερο 3ο αι. π.Χ.. Το διάταγμα του Φιλίππου Ε' (IG X 2.1 αρ. 3) του έτους 187 π.Χ. που απαγόρευε τη χρήση των του Σαράπιδος χρημάτων για τις ανάγκες της πόλης ίσως να είναι επίσης ένα στοιχείο, ότι η λατρεία στην περίοδο αυτή ήταν ήδη εδραιωμένη από οικονομική άποψη και να υφίστατο εδώ και μερικές δεκαετίες. Έτσι, το ιερό της Θεσσαλονίκης συγκαταλέγεται ανάμεσα στα πρώτα ιερά των αιγυπτίων θεών στην Ελλάδα.

Αντίθετα με τη σύγχρονη ονομασία του ιερού ως Σεραπείον, οι επιγραφές παραθέτουν ότι δεν ήταν ο Σέραπιδος που απολάμβανε τις μεγαλύτερες τιμές στη Θεσσαλονίκη, αλλά η Ίσιδα. Από τις περίπου 70 επιγραφές του ιερού η Ίσιδα αναφέρεται συνολικά σε 30, από τις οποίες σε 13 μόνη της, σε 10 μαζί με τον Σέραπι, σε μία με τον Αρποκράτη, σε 4 με τον Σέραπι και τον Άνουβι και σε 2 με τον Σέραπι και τον Αρποκράτη. Ο Σέραπιδος εμφανίζεται σε 16 επιγραφές, αλλά πάντα σε συνδυασμό με άλλες θεότητες. Η σειρά με την οποία αναφέρονται ο Σέραπιδος και η Ίσις μεταβάλλεται με το πέρασμα στους μετά Χριστόν αιώνες. Στην προχριστιανική περίοδο ο Σέραπιδος αναφέρεται συχνότερα στην πρώτη θέση, ενώ μεταγενέστερα τη θέση αυτή καταλαμβάνει η Ίσιδα. Σε επικλήσεις και ευχαριστίες συναντάται η προστάτις των τοκετών Ίσις Λοχία (IG X 2.1 αρ. 97), το επώνυμο της οποίας απαντάται μέχρι τώρα μόνο στη Μακεδονία (εκτός της Θεσσαλονίκης το συναντούμε στη Βέροια και στο Δίον). Στην περίπτωση του Δίου γίνεται φανερό, ότι η Ίσιδα αναλαμβάνει μια από τις ιδιότητες της Αρτέμιδος. Μια φορά παραδίδεται ο Ώρος-Απόλλων (μαζί με τον Σέραπι, την Ίσιδα και τον Αρποκράτη: IG X 2.1 αρ. 85), ενώ παράλληλα γίνεται αναφορά σε ανώνυμες ομάδες θεών, όπως *θεοί, θεοί σύνναοι πάντες, θεοί μεγάλοι και θεοί*

εντεμένιοι, οι οποίοι συμπεριλαμβάνονται συνήθως σε αφιερώσεις μαζί με επώνυμους θεούς (IG X 2.1 αρ. 51. 53. 78. 80. 84. 88. 102). Σε πέντε αναθηματικές επιγραφές ο Όσιρις εμφανίζεται μόνος του (IG X 2.1 αρ. 107-111). Η λατρεία του φαίνεται να απολαμβάνει, όπως υποδηλώνεται και από την αναφορά ενός *Οσιρήου* (IG X 2.1 αρ. 109), μιας σχετικής ανεξαρτησίας στο πλαίσιο του ιερού.

Οι αναθέτες των επιγραφικών αφιερωμάτων του ιερού φαίνεται να είναι στην πλειοψηφία τους ιδιώτες. Ο υποτιθέμενος επίσημος χαρακτήρας της λατρείας των θεών στη πόλη, ο οποίος κατά τη γνώμη κάποιων μελετητών προκύπτει από το αναφερόμενο διάταγμα του 187 π.Χ. περί απαγόρευσης χρήσης των του *Σαράπιδος χρημάτων* από μέρους της πόλης, δεν βρίσκει καμιά επιβεβαίωση μέσα από τις υπόλοιπες πηγές κυρίως της αυτοκρατορικής περιόδου. Οι επιγραφές μας πληροφορούν μεταξύ άλλων για όνειρα τα οποία φέρουν πολύ συχνά την προσωπική σφραγίδα της ατομικής θρησκευτικής εμπειρίας. Οι πολυάριθμες επιγραφές προέρχονται από άτομα ενός ευρέως φάσματος κοινωνικών στρωμάτων. Τα άτομα αυτά εμφανίζονται είτε σαν αναθέτες είτε σαν γενναιόδωροι δωρητές κτιρίων.

Παρά την αιγυπτιακή τους προέλευση παρουσιάζονται τόσο η Ίσις, προς τιμήν της οποίας γίνονται οι περισσότερες αφιερώσεις, όσο και οι Σέραπις και Αρποκράτης στον τρόπο προσφώνησης, με ελληνικό πρόσωπο. Παρατηρώντας τα γλυπτά ευρήματα από το εν λόγω ιερό, προβάλλει ο ελληνικός και συνάμα ο ελληνιστικός χαρακτήρας και στα εξωτερικά, εικονιστικά στοιχεία. Ο συνειρμός των αιγυπτιακών με ελληνικές θεότητες βρίσκει την εικονιστική του αναλογία στην εικονογραφική και στυλιστική προσέγγιση των παραστάσεών τους. Η γνωστή από το ιερό γλυπτική φέρει ελληνική σφραγίδα. Με εξαίρεση το αποσπασματικό τμήμα μιας μικρής σφίγγας από βασάλτη, ενός εισηγμένου κομματιού από την Αίγυπτο (αρ. ευρ. 4922), λείπουν παντελώς τα αιγυπτιακά και αιγυπτιάζοντα στοιχεία. Στη Θεσσαλονίκη, οι αιγύπτιοι θεοί δεν εμφανίζονται ούτε σαν ξένη λατρεία, αλλά και δεν απεικονίζονται στη διακόσμηση του ιερού σαν ξένοι. Τα λατρευτικά τεκμήρια δίνουν πολύ περισσότερο την εντύπωση ενός σχεδόν ελληνιστικού, καθαρά ελληνικού χαρακτήρα, τον οποίο διατηρεί το ιερό και στην αυτοκρατορική περίοδο. Ενδιαφέρουσα εξαίρεση αποτελεί μια αφιέρωση στην Ίσιδα Μεμφίτιδα (IG X 2.1 αρ. 102, 2ος αι. μ.Χ.), της οποίας το στενά με την Αίγυπτο συνδεδεμένο επίθετο είναι ως τώρα μοναδικό στην ελληνική επιγραφική. Επειδή όμως ανάλογες ονομασίες της Ίσιδας εμφανίζονται στην λατινική γλώσσα και κυρίως στην ποίηση του Οβίδιου και του Μαρτιάλη, μπορεί κανείς να δεχθεί, ότι η αναθέτης ήταν γυναίκα με λατινική μόρφωση.

Ανάγλυφα αυτιών και αποτυπώματα πελμάτων

Μια σημαντική ομάδα μνημείων από το ιερό στη Θεσσαλονίκη αποτελούν πλάκες με επιγραφές, οι οποίες φέρουν ανάγλυφες παραστάσεις αυτιών (IG X 2.1 αρ. 98. 100. 101. 119) ή επεξεργασμένα αποτυπώματα πελμάτων ποδιών (IG X 2.1 αρ. 89. 90. 104. 105. 115. 120). Η αποδέκτης των επιγραφών με τα ανάγλυφα αυτιά, όσες τουλάχιστον φορές αναφέρεται ονομαστικά, εκτός μιας εξαίρεσης (IG X 2.1 αρ. 59, προς τιμήν του Διονύσου), είναι η Ίσιδα, δύο φορές μάλιστα με συγκεκριμένη ονομασία ως *Ίσις επήκοος*. Το αυτί συμβολίζει το αυτί της θεάς, το οποίο στρέφεται (ή ήδη έχει στραφεί: IG X 2.1 αρ. 101, "*χαριστήριον*") για να ακούσει τις επικλήσεις του πιστού. Τέτοιες παραστάσεις με αυτιά είναι γνωστές στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή και από άλλες περιοχές και μάλιστα κυρίως σε σχέση με την Ίσιδα και τον Σέραπι. Μια ανεπίγραφη στήλη με παράσταση τριών αυτιών (αρ. ευρ. 828) μπορεί να γίνει κατανοητή ως αφιέρωση σε τρεις θεότητες, τον Σέραπι, την Ίσιδα και τον Αρποκράτη.

Ανάγλυφα με παραστάσεις πελμάτων ποδιών στη Θεσσαλονίκη είναι συνδεδεμένες με αφιερώματα στο Σέραπι και την Ίσιδα (IG X 2.1 αρ. 89. 90), στην Ίσιδα Τύχη (IG X 2.1 αρ. 104) ή στην Ίσιδα Νύμφη (IG X 2.1 αρ. 105). Η περίοδος παραγωγής τους βρίσκεται ανάμεσα στον 1ο και 3ο μεταχριστιανικό αιώνα. Η ερμηνεία των παραστάσεων των πελμάτων με αφιερώσεις έχει προκαλέσει διαμάχες: Χαρακτηρίστηκαν ως τα πέλματα των αναθετών σε ανάμνηση της επίσκεψής του στο ιερό, αλλά και ως ίχνη της παρουσίας της θεότητας, η οποία εκφράστηκε στον αναθέτη. Τα ανάγλυφα αυτά εμφανίζονται στη Θεσσαλονίκη μάλλον μόλις στα αυτοκρατορικά χρόνια και αποτελούν ως επί το πλείστον –με δύο σίγουρες εξαιρέσεις μόνο (IG X 2.1 αρ. 98. 105)– αφιερώσεις γυναικών.

Όνειρα

Μια σημαντική λειτουργία της Ίσιδας κυρίως απαντάται στους χρησμούς των ονείρων, οι οποίες αναγνωρίζονται σε αφιερώματα (IG X 2.1 αρ. 82. 88. 89. 91. 92. 99. 104. 120. 121) που πραγματοποιήθηκαν *κατ' όναρ / κατ' όνειρον, καθ' όραμα* ή και *κατ' επιταγήν* (δηλ. της θεότητας). Υποδεικνύουν ότι οι πιστοί είδαν σε όνειρο ή όραμα τους θεούς που αναφέρονται στις αφιερώσεις, συνήθως τον Σέραπι και την Ίσιδα (ή την Ίσιδα Νίκη), αλλά και την Ίσιδα Τύχη μόνη της. Κατ' αυτόν τον τρόπο μπορούμε να δεχθούμε και την μετάδοση των “επιταγών” (προτροπών). Και αυτές οι επιγραφές χρονολογούνται κατά κύριο λόγο στην αυτοκρατορική περίοδο, το μεγαλύτερο βάρος τους βρίσκεται όμως στο 2ο και 3ο μεταχριστιανικό αιώνα.

Μια άλλη επιγραφή (IG X 2.1 αρ. 255) χρονολογείται στον 1ο αιώνα μ.Χ., μετά όμως από επισταμένη παρατήρηση αποτελεί αντιγραφή ενός πολύ παλαιότερου κειμένου, πιθανώς του 3ου αιώνα π.Χ.. Το κείμενο –του οποίου η αρχή και το τέλος έχουν χαθεί– έχει συνταχθεί στη διάλεκτο των Λοκρών και περιγράφει πως κάποιος Ξεναίνετος, απεσταλμένος από τον Οπούντα της Λοκρίδος, παίρνει σε δύο συνεχόμενα όνειρα την εντολή για την εισαγωγή του Σεράπιδος και της “αδελφής” του Ίσιδας στην πατρίδα του. Σύμφωνα με το όνειρο, η εισαγωγή των θεών θα γινόταν με την υποστήριξη κάποιου Ευρύνομου, στον οποίον ο Ξεναίνετος θα έπρεπε να δώσει ένα γράμμα που θα έβρισκε κάτω από το προσκεφάλι του. Μετά από αρχικούς ενδοιασμούς, ο Ξεναίνετος παραδίδει το γράμμα μετά από την επιστροφή του στον Οπούντα, κάτι που οδηγεί στην εισαγωγή του θεϊκού ζεύγους στο σπίτι κάποιας Σωσινείκας. Το τέλος της επιγραφής είναι ανεπανόρθωτα κατεστραμμένο, φαίνεται όμως να ακολουθεί μια λίστα με τις πρώτες ιέρειες στον νέο τόπο λατρείας. Αν και η Θεσσαλονίκη δεν αναφέρεται εδώ ως τόπος προέλευσης της λατρείας προς τον Οπούντα, το σημείο εύρεσης της επιγραφής δεν αφήνει αμφιβολίες ότι η αποστολή του Ξεναίνετου και το πρώτο μέρος του επεισοδίου, το όνειρο, να έλαβαν χώρα εκεί. Η Θεσσαλονίκη αναδεικνύεται μ' αυτόν τον τρόπο –και μάλιστα, αν δεχθεί κανείς την χρονολόγηση του αρχικού κειμένου στον 3ο αιώνα π.Χ., ήδη σ' αυτήν την εποχή– σε σημαντικό “εξαγωγικό” θρησκευτικό κέντρο που έλκει επισκέπτες από άλλα μέρη. Παρά την υπάρχουσα επιγραφή δεν είναι σίγουρο αν ήδη στην ελληνιστική εποχή υπήρχε ειδικευμένο προσωπικό στη Θεσσαλονίκη επιφορτισμένο με την εξήγηση ονείρων. Η επιγραφή δεν προσφέρει κανένα στοιχείο, αν ο ύπνος έγινε στο ιερό ή σε κάποιο άλλο χώρο, π.χ. σε ιδιωτικό σπίτι ή σε ξενώνα.

Σύλλογοι

Στο περιβάλλον του ιερού είχαν την θέση τους μερικοί θρησκευτικοί σύλλογοι που τιμούσαν τους αιγυπτίους (IG X 2.1 αρ. 16. 58. 192. 220. 258), αλλά και άλλους θεούς. Στις ενώσεις των πιστών των αιγυπτίων θεών γίνεται

φανερό ότι, ξεπερνώντας το στενό πλαίσιο της λατρείας, δημιουργούσαν ένα περαιτέρω πεδίο σχέσεων, το οποίο πρόσφερε δυνατότητες κοινωνικής διαφοροποίησης, αλλά και δέσμευσης με εύπορους και ισχυρούς “προστάτες”. Στο σύλλογο των μυστών του Διός Διονύσου Γονγύλου (IG X 2.1 αρ. 259) φαίνεται να διατίθονταν μέσα στο ιερό κάποιος χώρος για τις τελετουργίες του συλλόγου, χωρίς όμως να διαφαίνεται, αν μεταξύ του συγκεκριμένου θεού, που δεν τεκμηριώνεται πουθενά αλλού, και των αιγυπτίων θεών υφίσταντο θρησκευτικές επαφές.

Λατρείες άλλων θεών στο ιερό

Αξιομνημόνευτες είναι οι επιγραφές που αναφέρουν τον Διόνυσο και τον Θεό Ύψιστο και βρέθηκαν στο ιερό των αιγυπτίων θεών. Δύο από τις ελάχιστες γνωστές επιγραφές για το Διόνυσο από τη Θεσσαλονίκη (IG X 2.1 αρ. 59. 244) προέρχονται επίσης από εκεί. Το σύνολο των επτά επιγραφών για το Θεό Ύψιστο πέρα από τον τόπο εύρεσης παρουσιάζει ένα επιπλέον κοινό στοιχείο: Σε όλες σχεδόν το κείμενο είναι γραμμένο σε μαρμαρινούς κίονες (IG X 2.1 αρ. 67-71. 73-74). Έτσι, αποτελούν μια σχετικά κλειστή ομάδα υποδηλώνοντας, ότι στο περιβάλλον του ιερού των αιγυπτίων θεών υπήρχε ανεξάρτητος χώρος λατρείας για το Θεό Ύψιστο. Ομοιότητες του Θεού Ύψιστου με τις αιγυπτιακές θεότητες τεκμηριώνει μια επιγραφή με την αναφορά ενός σταλμένου από τον θεό ονείρου (IG X 2.1 αρ. 67), όπως επίσης στις εκφράσεις *κατ’ επιταγήν* (IG X 2.1 αρ. 72) και *κατ’ ευχήν* (IG X 2.1 αρ. 73), οι οποίες είναι γνωστές και από αναθήματα για την Ίσιδα και τον Σέραπι. Αλλά και ο Διόνυσος φαίνεται να εκπληρούσε καθήκοντα, τα οποία αντιστοιχούσαν στους αιγυπτίους θεούς: Το ενεπίγραφο ανάγλυφο αρ. ευρ. 829 (IG X 2.1 αρ. 59) συνδυάζει την αφιέρωση στο Διόνυσο με την παράσταση αυτών, όπως αυτά έχουν τεκμηριωθεί πολλάκις στη λατρεία της Ίσιδας.

Άλλες θεότητες από το ιερό δεν τεκμηριώνονται μεν επιγραφικά, είναι όμως γνωστές από την εύρεση γλυπτών στον ίδιο χώρο. Ως προς τη λατρεία τους στο ιερό και την επαφή τους με τους αιγυπτίους θεούς μπορούν μόνο υποθέσεις να διατυπωθούν. Η Αθηνά, η οποία παριστάνεται στο θραύσμα ενός αγαλματιδίου (αρ. ευρ. 833, 2ος αιώνας μ.Χ.) ίσως να συσχετίζεται με την Ίσιδα εφόσον και οι δύο θεότητες εμφανίζονται σαν εφευρέτριες μιας σειράς πολιτιστικών αγαθών. Αυτή η πλευρά της Ίσιδας τεκμηριώνεται σ’ έναν αποσπασματικά σωζόμενο ύμνο (IG X 2.1 αρ. 254), ο οποίος είναι γνωστός και από μερικά αντίγραφα στο χώρο του Αιγαίου. Στο κείμενο υπάρχει επίσης η αναφορά που παραπέμπει στη σχέση της με την Αφροδίτη, ακόμα και αν ο ρόλος της Ίσιδας ως προστατίδας αποκλειστικά της συζυγικής αγάπης περιλαμβάνει ένα πιο περιορισμένο πεδίο από εκείνο της Αφροδίτης. Δύο γλυπτά της Αφροδίτης είναι γνωστά από το ιερό: το αγαλματίδιο με αφιέρωση του έτους 182 μ.Χ. για την *Αφροδίτη Ομόνοια* (αρ. ευρ. 996, IG X 2.1 αρ. 61) όπως επίσης ένα εξαιρετικής ποιότητας άγαλμα της Αφροδίτης του λεγόμενου τύπου Fréjus (αρ. ευρ. 831).

Ρωμαίοι

Πολύ σύντομα μετά την ανακήρυξη της Μακεδονίας σε επαρχία (146 π.Χ.) πρέπει να συμμετείχαν Ρωμαίοι στη λατρεία των αιγυπτίων θεών στη Θεσσαλονίκη. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός, ότι εδώ έχουμε από τις πλέον πρώιμες πληροφορίες για την παρουσία Ρωμαίων στη Θεσσαλονίκη (IG X 2.1 αρ. 79 και 80, και οι δύο 2ος ή 1ος αιώνας π.Χ.). Ίσως αυτοί να ήταν έμποροι, η εγκατάσταση των οποίων στην πόλη συνδυάζεται με την Εγνατία Οδό (περίπου 145-120 π.Χ.). Και οι Ρωμαίοι όμως συντάσσουν τα αφιερώματά τους σχεδόν αποκλειστι-

κά στην ελληνική. Έτσι, το ελάχιστο μόνο ποσοστό λατινικών επιγραφών απέναντι στο σύνολο των ευρημάτων της Θεσσαλονίκης βρίσκει ανταπόκριση στο υλικό από το ιερό. Ανάμεσα στους οπαδούς της λατρείας, οι Ρωμαίοι συνήθως γίνονται φανεροί μόνο εξαιτίας των ονομάτων τους, όπως για παράδειγμα στην επιγραφή με την αφιέρωση ενός ανάγλυφου με αυτιά κάποιου Μάαρκου Αγελλήιου προς την *Ίσιδα επήκοο* (IG X 2.1 αρ. 98, αρ. ευρ. 998, 1ος αιώνας π.Χ.). Κατά πόσο αυτά τα πρόσωπα ήταν Ρωμαίοι ως προς την καταγωγή και το πολιτιστικό υπόβαθρο, είναι κατά κανόνα εξίσου άγνωστο όπως και το τί σήμαινε η καταγωγή τους για την κοινωνική τους θέση ή τη συμμετοχή τους στη λατρεία.

Οι επιγραφές περιέχουν σποραδικά μόνο στοιχεία, τα οποία παρέχουν περαιτέρω πληροφορίες για την ταυτότητα και αυτογνωσία των αναθετών με ρωμαϊκά ονόματα.

Στον Μάνιο Κόρτιο, γιό του Μαξίμου, αναθέτη βάσης αγάλματος με αφιέρωση στους Σέραπι, Ίσιδα και Άνουβι (IG X 2.1 αρ. 80, 2ος ή 1ος αιώνας π.Χ.), το επώνυμο *Σίγνιος* θα μπορούσε να υποδηλώνει την καταγωγή από τη *Signia* της Άνω Ιταλίας. Αν όμως αυτό δείχνει απλά την καταγωγή της οικογένειας μόνο, ή αν ο ίδιος γεννήθηκε στην Ιταλία και άνηκε στους μετανάστες της πρώτης γενιάς, παραμένει αδιευκρίνιστο. Πάντως, ο αναθέτης Μάρκος Κόρτιος είναι ο *επικαλούμενος Δημήτριος*, φέρει δηλαδή επιπλέον και ένα ελληνικό όνομα, το οποίο μάλιστα το χρησιμοποιεί ο ίδιος για να χαρακτηρίσει τον εαυτό του και να τονίσει την ελληνική του ταυτότητα.

Η *Φλαουία Φίλα, Φιλίππου και Φλαουίας Κρατισώς θυγάτηρ*, αναφέρεται ως δωρητής στην επιγραφή IGThess X 2.1 αρ. 102 (2ος αιώνας μ.Χ.): *Αφιέρωσε τον ναόν και την στοάν της Είσιδος Μεμφίτιδος και το πρόπυλον τούτου του ναού και τους εν αυτώ βωμούς λιθίνους* στους θεοποιημένους αυτοκράτορες (“θεοί σεβαστοί”) και στην πόλη. Έτσι, η σίγουρα εύπορη γυναίκα δεν θέλει να περιοριστεί η ευεργεσία της στο στενό κύκλο του ιερού, αλλά να επεκταθεί τόσο στην πόλη όσο και προς τιμήν του αυτοκρατορικού οίκου. Γίνεται φανερό, ότι η αφιέρωση οικοδομημάτων χρησιμοποιείται από την αναθέτη (πραγματικής ή συνειδητής) ρωμαϊκής καταγωγής ως μέσον εντονότερης σύνδεσης ανάμεσα σ’ αυτήν και στην πατρίδα της, τη Θεσσαλονίκη, όπως επίσης ως μέσον ενσωμάτωσής της στο ελληνικού χαρακτήρα περιβάλλον.

Η επιρροή των Ρωμαίων στη λατρεία των αιγυπτίων θεών μπορεί παράλληλα να θεωρηθεί πιθανή σε γενικότερες εξελίξεις. Τέσσερα αφιερώματα (IGThess X 2.1 αρ. 77-80, όλα του 2ου ή 1ου αιώνα), μεταξύ των οποίων και δύο αναθετών με ρωμαϊκά ονόματα, παραθέτουν ένα συνδυασμό (Ισις, Σέραπις και Άνουβις), που λόγω της συχνής του εμφάνισης στη Δήλο χαρακτηρίζεται ως “Δηλιακή Τριάδα” (κατ’ αντιπαράθεση προς την επικαλούμενη “Αλεξανδρινή Τριάδα” με τον Αρποκράτη). Οι μαρτυρίες για τη λατρεία του Άνουβι περιορίζονται στους δύο τελευταίους προχριστιανικούς αιώνες και πιθανώς δεν βρίσκονται μόνο σε χρονική συνάφεια με τη μετανάστευση οικογενειών ιταλών εμπόρων, που ήταν εγκατεστημένοι στη Δήλο. Αυτή η μετανάστευση προς τη Θεσσαλονίκη μπορεί να γίνει αντιληπτή ονομαστικά, δηλ. βάσει των ονομάτων που τεκμηριώνονται και στα δύο μέρη. Η μετανάστευση από τη Δήλο, το σημαντικότερο κέντρο των αιγυπτιακών λατρειών στον ελληνικό χώρο, θα μπορούσε να έχει γενικότερο μερίδιο ως προς την άνθηση της λατρείας, η οποία ξεκινάει περίπου με το πέρασμα από τους προχριστιανικούς στους μεταχριστιανικούς αιώνες.

Οι επιγραφές στο ιερό

Ο εξαιρετικά μεγάλος αριθμός επιγραφών, πάνω από 70, ξεπερνά κατά πολύ τα τεκμήρια για άλλες λατρείες στη Θεσσαλονίκη. Δε θα έπρεπε όμως να βγάλει κανείς βεβιασμένα συμπεράσματα ως προς τη σημασία του ιερού και των λατρειών του στη ζωή της αρχαίας πόλης, αλλά θα πρέπει να λάβει υπόψη του δύο παράγοντες: Από τη μια

ότι το μεγαλύτερο ποσοστό επιγραφών στο ιερό χρονολογείται στο 2ο και 3ο αιώνα μ.Χ., σε μια εποχή δηλαδή, κατά την οποία παρατηρείται μια σημαντική αύξηση επιγραφικών στοιχείων όχι μόνο στην υπόλοιπη πόλη, αλλά γενικότερα στο σύνολο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Γι αυτό, θα πρέπει να αναλογιστεί κανείς ότι ο αριθμός των επιγραφικών πηγών δεν αποτελεί αναγκαστικά δείγμα της αυξημένης σημασίας του ιερού στη μέση αυτοκρατορική περίοδο, αλλά ίσως να οφείλεται περισσότερο στις επιγραφικές συνήθειες εκείνης της εποχής.

Κάτι αντίστοιχο ισχύει για την –ειδομένη από τη σημερινή σκοπιά– ιδιαίτερη θέση των αιγυπτίων θεών στο συνολικό φάσμα των λατρειών της Θεσσαλονίκης. Η δυσαναλογία ανάμεσα στον σεβαστό αριθμό επιγραφών από το ιερό τους απέναντι στα λιγοστά τεκμήρια για άλλες λατρείες φαίνεται να οφείλεται σε ασυνήθιστα ευνοϊκές συνθήκες διατήρησής τους. Επιπλέον μπορεί ν' αναλογιστεί κανείς, ότι το πεδίο για την ανάθεση ιδιωτικών επιγραφών στο ιερό των αιγυπτίων θεών ήταν ιδιαίτερα πρόσφορο, ότι δηλαδή εκεί δημιουργήθηκε εκ των προτέρων μεγαλύτερο επιγραφικό ενδιαφέρον απ' ότι για άλλες λατρείες της πόλης, χωρίς αυτό να είναι δηλωτικό της σπουδαιότητας του ιερού ή της συχνότητας των επισκέψεων σ' αυτό. Ο μεγάλος εντέλει αριθμός ενεπίγραφων ευρημάτων από το ιερό κάνει φανερό, ότι η παρουσία μέσω των επιγραφών αποτέλεσε ένα σημαντικό στοιχείο θρησκευτικού, αλλά και του κοινωνικού γίνεσθαι στο ιερό και καθόρισε ουσιαστικά την εξωτερική εικόνα του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Χ. Μακαρόνας, Ανασκαφή παρά το Σαραπίειον, Μακεδονικά 1, 1940, 464-465.
- R.A. Wild, Water in the Cultic Worship of Isis and Sarapis (Leiden 1981).
- R.A. Wild, The known Isis-Sarapis Sanctuaries of the Roman World, ANRW 17.4 (Berlin 1984) 1824-1825.
- Ch. Steimle, Neue Erkenntnisse zum Heiligtum der ägyptischen Götter in Thessaloniki. Ein unveröffentlichtes Tagebuch des Archäologen Hans von Schoenebeck, AEMΘ 16, 2002, 291-306.
- Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Από την κοινωνία της Θεσσαλονίκης των αυτοκρατορικών χρόνων, Αρχαία Μακεδονία V.2, 1989 (1993) 1539-1591.
- Θ. Ριζάκης, Η κοινότητα των 'συμπραγματευομένων Ρωμαίων' της Θεσσαλονίκης και η ρωμαϊκή οικονομική διείσδυση στη Μακεδονία, Αρχαία Μακεδονία IV (1986) 511-524.